

พุทธปรัชญากับอนัตตาและกรรม Buddhist Philosophy in Anatta and Karma

พระมหาสุรศักดิ์ ขนติธมโม,^๑

Phramaha Surasak Khantidhammo

พระมหาขวัญชัย กิตติเมธี.ดร.^๒

Phramaha Khwanchai Kittimetee, Ph.D.

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษา เรื่องพุทธปรัชญากับอนัตตาและกรรม โดยวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างอนัตตาและกรรม ผลการศึกษาพบว่า พุทธปรัชญาให้ทรรศนะชีวิตมนุษย์เมื่อเกิดมาแล้วล้วนมีกรรมดีและกรรมชั่วทั้งนั้น เพราะกรรมในพุทธปรัชญาคือการกระทำที่ดีหรือไม่ดี ถ้าเป็นกรรมดีเรียกว่ากุศลกรรม และกรรมไม่ดีเรียกว่าอกุศลกรรม ดังนั้น อนัตตามีความสัมพันธ์กับกรรมโดยที่ชีวิตมนุษย์มีเพียงรูปกับนาม หรือกายกับใจ คือรูปนามทั้งสองนี้เป็นทุกข์ตามภาวะของรูปนาม แต่ไม่มีใครเป็นทุกข์ การกระทำมีอยู่แต่ผู้กระทำไม่มี ฉะนั้นทุกข์ไม่มีแล้วจึงไม่มีผู้รับผลแห่งกรรม สังขารคือร่างกายและจิตใจนี้เป็นเพียงสภาวะธรรมปรุงแต่งกายและจิตเท่านั้น

คำสำคัญ : พุทธปรัชญา,อนัตตา, กรรม

Abstract

The objective of this academic article is to study the Buddhist Philosophy it Anattā and Karma, By analyzing the relationships Between Anattā and Karma, The study indicated that Buddhist Philosophy Give an idea of human life when born There are good deeds bad deeds. Karma in Philosophy was found to act both in a good way or a bad way. Lf it's good karma and bad karma, called charity, called the deed of ownership. So that Anattā has a relationship with karma. Human life has only a form with a name or Body and mind is both these nouns Suffering according to the condition of nouns but no one is suffering Action exists but Doers Therefore No more suffering no retribution for karma Body and mind are body and soul. Is just a dharma Dress up and dress up

^๑นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาพระไตรปิฎกศึกษา ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

Ph.D. Student, Degree of Doctor of Philosophy, Tipitaka Studies, Department of Buddhism, Faculty of Buddhism, Mahachulalongkomrajavidyalaya University.

E-mail: rat0511@hotmail.com

^๒อาจารย์ที่ปรึกษาและเลขานุการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิตบัณฑิต สาขาศาสนาเปรียบเทียบ ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

Advisor and Secretary of M.A. program in Comparative Religious Studies, Department of Religions and Philosophy, Faculty of Buddhism, Mahachulalongkomrajavidyalaya University. E-mail: kittimetee@gmail.com.

Keywords: Buddhist Philosophy, Anattā, Karma,

๑. บทนำ

พระสัทธรรมคำสอนในพระไตรปิฎกมีอยู่ด้วยกันมากมายหลายหมวด ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของคนเรา แต่เท่าที่สามารถเห็นกันเป็นประจำทุกวันเวลาได้แก่มหาชาดกด้วยเรื่องความทุกข์ เพราะชีวิตที่เต็มไปด้วยความทุกข์จนมีคัมภีร์ อาจมีคนทั่วไปอธิบายว่าพระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นทุกนิยัม เมื่อมีความทุกข์ก็ต้องหาหนทางดับทุกข์ เพื่อบรรลุถึงความสุขอันไพบูลย์ ต้นเหตุแห่งความทุกข์ก็คือตัวตนหรือตัวเรานั้นเอง ตัวตนหรืออัตตาหมายถึงความเป็นตัวตน เป็นเรา เป็นเขา เป็นสัตว์ ซึ่งเรื่องตัวตนนี้มีกล่าวไว้ในพุทธพจน์มากมาย เช่น ตนแล เป็นที่พึ่งแห่งตน บุคคลอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ เพราะว่าบุคคลมีกิเลสตนดีแล้วย่อมได้ที่พึ่งอันได้โดยยาก บุคคลไม่ควรเอาประโยชน์ของผู้อื่นแม้มาก มาทำลายประโยชน์ของตนเองให้พินาศไป รู้จักประโยชน์ของตนเองแล้ว ควรชวนช่วยเฉพาะประโยชน์ของตนเท่านั้นก่อน^๓ เป็นต้น

คำสอนในพระไตรปิฎก ที่ได้รับความสนใจศึกษากันอย่างกว้างขวางในวงการปรัชญาและวงการศึกษาทั่วไป ได้แก่แนวคิดเรื่องอนัตตาเป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญเป็นลักษณะเฉพาะของพระพุทธศาสนาที่แตกต่างจากปรัชญาและคำสอนอื่น ๆ ทั้งก่อนหน้ามีสาระเนื้อหาแห่งพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ปัญจวัคคีย์ จนทำให้ปัญจวัคคีย์ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้โดยการพระธรรมเทศนาชื่อว่า “อนัตตลักขณสูตร” นี้

๒. แนวคิดพุทธปรัชญาในพระไตรปิฎก

ความหมายของพุทธปรัชญาเถรวาท ที่เป็นปัญหาในพุทธศาสนาที่ดูเหมือนว่าเส้นแบ่งเขตแดนยังไม่ชัดเจน เส้นแบ่งระหว่างความเป็นพุทธศาสนาและความเป็นพุทธปรัชญาแบ่งได้โดยย่อ ดังนี้ ซึ่งทำให้พุทธศาสนา คำสอนยุคแรกเมื่อพระพุทธองค์ยังทรงพระชนมายุก็ดี ที่บรรจุอยู่ในคัมภีร์ชั้นต้น ได้แก่คัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก ประเภทปัญจนิกาย (นิกายทั้ง ๕ ยกเว้นบางคัมภีร์ เช่น นิทเทส ปฏิสัมภิตามรรค)ก็ดี จัดเป็นพุทธศาสนา เพราะเมื่อพระพุทธเจ้าทรง (อ้างอิง ๓๓องค์ประกอบศาสนา ๕ ประการมีพระศาสดา คำสอนสาวก ศาสนสมบัติและศาสนพิธีจึงเรียกว่าศาสนา

คำว่าปรัชญาแปลว่าความรู้ เป็นศัพท์บัญญัติใช้กับคำว่า Philosophy ในภาษาอังกฤษ ซึ่งแปลว่า ความรักความรู้ เมื่อดูตามความหมายตามตัวอักษร คำว่า ปรัชญา” และ “Philosophy” มีความหมายไม่ตรงกันนัก เพราะปรัชญา หมายถึงความรู้ ส่วน “Philosophy” หมายถึงความรักอันเป็นแรงผลักดันให้แสวงหาความรู้ นั้น เมื่อกำหนดให้คำว่าปรัชญา เป็นศัพท์บัญญัติสำหรับใช้หมายถึงคำว่า “Philosophy” นั้นแสดงว่าคำทั้งสองมีความหมายเท่ากันตามหลัก

^๓ พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๕๓.

ของการบัญญัตินั้นคือ “Philosophy” มีความหมายเช่นใด “ปรัชญา” ต้องมีความหมายเช่นนั้น^๔ ดูเพิ่มในปรัชญากรีกในบทที่ ๑ ความหมายของขอบข่ายปรัชญา ของพระราชมุนี ที่ได้แสดงธรรมนั้น ทรงแสดงด้วยพระสัพพัญญุตญาณ พลังแห่งการตรัสรู้มิใช่เป็นการเกร็งความจริง (Speculation) ทั้งผู้แสดงและผู้รับฟังได้เข้าถึงความจริงด้วยประสบการณ์ตรง (Direct Experience) มิใช่คาดเดาหรือลูบคลำความจริงหรือลักษณะปรัชญาทั่วไป

ด้วยเหตุนี้ จึงมีบทสรรเสริญพระธรรมคำสอน งามในเบื้องต้น (อาทิกถยาณ) งามในท่ามกลาง (มชฌกถยาณ) และงามในที่สุด (ปริโยสานกถยาณ) พร้อมทั้งอรรถ (สาตถ) พร้อมทั้งตัวอักษร (สพพญน) บริสุทธิ บริบูรณ์สิ้นเชิง (เกวลปณณ) ขนาดที่ว่าไม่ขาดตกบกพร่องที่จะต้องมีการเพิ่มเติมเสริมอะไรเข้าไปอีก หรือมากไป ล้นเกินไป ต้องตัดทอน คัดเอาอะไรบางสิ่งออกไปเสียบ้าง มีการกล่าวยืนยันว่า พระพุทธองค์ตรัสธรรมพอดี ไม่มีขาดตกบกพร่องหรือคงเป็นเพราะเหตุนี้ เมื่อพระพุทธองค์ทรงเปิดโอกาสให้ภิกษุสงฆ์ทูลถามข้อสงสัยในธรรมวินัยก่อนการเสด็จดับขันธปรินิพพาน จึงไม่มีภิกษุรูปใดเอ่ยปากทูลถามเลยแม้แต่พระอานนท์พุทธอนุชา

๓. ความหมายและความสำคัญของอนัตตา

ในพุทธปรัชญาในทรรณะเรื่องอนัตตาไว้ว่า ในพจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่ได้ให้ความหมายไว้ว่า “อนตต” แปลว่า สิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีตัวตน ไม่ใช่ตัวตน” พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ให้ความหมายไว้ว่า อนัตตาคือ ไม่ใช่อัตตา, ไม่ใช่ตัวตน, อนัตตลักษณะคือ ลักษณะของอนัตตา, ลักษณะที่ทำให้เห็นว่ามิใช่ตัวตน ได้แก่ ๑) เป็นของสูญ คือเป็นเพียงการประชุมข้าวขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อย ๆ ทั้งหลาย วางเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา หรือการสมมติว่าเป็นต่าง ๆ ๒) เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง ๓) ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใคร ๆ ๔) เป็นสภาวะธรรมอันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัยไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่น ๆ ๕) โดยสภาวะของมันเองก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอนัตตา มีภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอนัตตา^๕ ในอนัตตลักษณะสูตร ว่าด้วยลักษณะแห่งอนัตตา ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกที่สรุปความได้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปจักเป็นอนัตตา รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงปรารถนาได้ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้น แต่รูปเป็นอนัตตา จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมปรารถนาไม่ได้ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ภิกษุทั้งหลาย เวทนา- สัญญา- สังขาร- วิญญาณเป็นอนัตตา ถ้าวิญญาณจักเป็นอนัตตา วิญญาณนี้ไม่พึง

^๔ พระราชมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๓๒), หน้า ๓.

^๕ พระบวร กตปุญโญ, “การศึกษาเปรียบเทียบทัศนะเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาทกับทัศนะของฌอง-ปอล ซาทร์”, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๒-๒๓.

เป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงปรารถนาได้ว่า วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย การปฏิเสธตัวตนในรูปพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ...สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา”

พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ทรงแสดงชั้น ๕ และอุปาทานชั้น ๕ (ชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของอุปาทานกิเลส จึงชื่อว่า อุปาทานชั้น) ส่วนในอภิธรรมท่านแสดงชั้น ๕ เป็น ๒ นัย คือ นัยแห่งพระสูตรและนัยแห่งพระอภิธรรม และแสดงลักษณะชั้น ๑๑ ประการ คือ ชั้นอดีต ปัจจุบัน ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ทรม ประณีต ไกล ใกล้ จากนั้นก็แจกออกทีละชั้น เช่น รูปอดีต เวทนาอดีต สัญญาอดีต และวิญญาณอดีต ได้แก่อะไรบ้าง เช่น รูปอดีตก็คือ รูปที่ดับไปแล้ว รูปที่เป็นปัจจุบันก็เป็นรูปที่ดับไปเช่นกัน เป็นต้น^๖

ภิกษุทั้งหลายตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือ ความตั้งอยู่ตามธรรมชาติ ความเป็นไปตามธรรมชาติ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงธาตุนั้นว่า สังขารทั้งหลาย ทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ...ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา ครั้นตรัสรู้ เข้าถึงธาตุนั้นแล้ว จึงบอก แสดง ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งปวงทั้งหลายไม่เที่ยง...สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา

เพื่อความหมายที่ชัดเจนและหลักการอนัตตาที่ถูกต้องตรงตามพุทธดำรัส ตอบไว้ในพระไตรปิฎกว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตนอันเป็นอมตภาพตามทัศนะของฮินดู) ถ้าหากว่า...จักเป็นอัตตาไซ้ รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ นี่คงไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้ตามความปรารถนาในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณว่า ขอรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ก็เพราะเหตุที่รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้นจึงเป็นไปเพื่ออาพาธและไม่ได้ตามความปรารถนา

ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณผู้ยังมีได้เรียนรู้ในโลกนี้ย่อมเห็นว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ นั้นของเรา นั้นเป็นเรา นั้นเป็นตัวตนของเรา ส่วนอริยสาวกในพระพุทธศาสนา ผู้ได้เรียนรู้แล้วย่อมพิจารณาเห็นว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ นั้นไม่ใช่ของเรา นั้นไม่ใช่เรา นั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา

ผู้ไม่รู้แจ้งชั้น ๕ เป็นเหมือนสุนัขถูกล่าม ภิกษุทั้งหลาย สุนัขที่เขาล่ามเชือกแล้ว ถูกล่ามไว้ที่เสาอันมั่นคง ย่อมวิ่งวนหลักหรือเสาอยู่ตนเอง แม้ฉันทใด ปุณฺณผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าไม่ฉลาดในอริยธรรม ฯลฯ ไม่ได้รับคำแนะนำสัปปุริสธรรม ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมตามเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา ตามเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ โดยความเป็นอัตตา ...เขาจะเล่นวนอยู่

^๖ พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ, พุทธปรัชญาสาระและพัฒนการ, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๐.

ในรูป....วิญญาน...ไม่พ้นจากรูปวิญญาน จะไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ.... เราตถาคตกล่าวว่า เขาจะไม่พ้นไปจากทุกข์^๗

พระอรรถกถาจารย์กล่าวสรุปประมวลความหมายของอนัตตาไว้เป็น ๔ นัยคือ ๑) สุกญโต เพราะเป็นสภาพว่างเปล่า คือปราศจากตัวตนที่เป็นแก่น ๒) อสสามิกโต เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใครๆ เป็นเพียงกระบวนการแห่งองค์ประกอบที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยล้วนๆ ๓) อวสวตตนโต เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือ ไม่มีใครมีอำนาจบังคับเรียกร้องหรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างใดๆ ไม่ได้ นอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ๔. อตตปฏิกุเขปโต เพราะแย้งต่ออัตตา คือ โดยสภาพของมันเองเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงเป็นการปฏิเสธในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากที่จะมาแทรกแซงบงการ เพราะถ้ามีก็อาจจะเป็นไปตามการบังคับของตัวตน ไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัยได้

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายความหมายของคำว่าอนัตตา ไว้ในหนังสือหลักธรรมซึ่งแสดงที่ว่า ร่างกายนี้หรือจิตใจนี้ก็ตาม มันเปลี่ยนแปลงเรื่อย ไม่เคยหยุดอยู่แม้แต่วินาทีเดียว ถ้าเห็นอนิจจังแล้ว จะเห็นทุกขังโดยง่าย ถ้าเห็นทุกขังอนิจจังแล้ว จะเห็นอนัตตาได้โดยง่าย^๘

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายความหมายอนัตตาไว้ในหนังสือพุทธธรรมไว้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็นอนัตตานั่น เรียกตามศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตาลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตาเรียกเป็นคำศัพท์ว่าอนัตตาลักษณะที่บ่งบอกถึงภาวะความเป็นเช่นนั้นแห่งความไม่มีตัว ไม่มีตนอย่างแท้จริง เพราะแปรสภาพจากสิ่งที่ไม่เที่ยงมาแล้วถึงเข้าสู่ภาวะอนัตตาลักษณะ^๙

อนัตตา ความไม่มีตัวตน หมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวได้ ถาวรตลอดไป สรรพสิ่งเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมพร้อมกันเข้าแล้ว สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ว่างเปล่าจากตัวตนที่เป็นแก่นอันยั่งยืนถาวร ไม่มีตัวการที่จะสร้างสรรค์บันดาลดังคำที่เสลาภิกษุณีกล่าวไว้ว่า ร่างกายนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวตนนี้ไม่มีใครบันดาล อาศัยเหตุมันก็เกิดขึ้น เพราะเหตุสลายมันก็ดับ เมล็ดพืชทั้งสองอย่างนี้ก็ย่อมงอกงามขึ้น ฉันทใด ก็เป็นอันนั้นเหมือนกัน บรรดาขันธ ธาตุและอายตนะ ๖ เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลายก็ย่อมดับไป

ฉะนั้น เมื่อพุทธปรัชญาปฏิเสธว่าอัตตาหรือตัวตนนั้นไม่มี เพราะพระพุทธร่องคมีทัศนะว่า สิ่งที่เราเข้าใจกันว่าเป็นอัตตานั่น เป็นเพียงสภาวะธรรมที่มาประชุมกัน ไม่ใช่ภาวะที่แท้จริง หากแต่สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือเป็นเรื่อง

^๗ อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๑/๑., อภ.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕., ๔๐วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๗-๓๑/๒๐-๒๖.

^๘ พุทธทาสภิกขุ, **หลักธรรมที่แสดงถึงความว่าง**, (กรุงเทพมหานคร: สุวีรานัน, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๓.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, กรุงเทพมหานคร: สหสัมพันธ์มิกจำกั, ๒๕๕๒), หน้า ๕๔๘.

จิตใจ ไม่ว่าชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นข้อสรุปของคำว่าหลักอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาทดังรายละเอียดต่อไปนี้

๔. ลักษณะของอนัตตา

เมื่อทราบความหมายของหลักอนัตตาแล้ว เห็นได้ว่าธรรมทั้งหลายทั้งปวง มีความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่ายๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ ภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมชาติ คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมนิยม คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสนาใดๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสนาในความหมายของพุทธปรัชญาเถรวาท ด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้ แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก เพื่อชี้ชัดหลักอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท แจกแจงประเด็นได้ดังต่อไปนี้

๑) อนัตตากับสังขตธรรมและอสังขตธรรม

ไตรลักษณ์ สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ประกอบอยู่ด้วยลักษณะอันเรียกว่า ไตรลักษณ์หรือลักษณะ ๓ ประการคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ประเภทที่เป็นสังขาร คือมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งนั้น มีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีความคงที่ตายตัว ทุกขัง แปลว่า เป็นทุกข์ มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ประเภทสังขาร มีลักษณะที่เป็นทุกข์มองดูแล้ว น่าสังเวชใจ ทำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นๆ อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน มีความหมายว่าทุกสิ่งทุกอย่างทั้งประเภทที่เป็นสังขารและมีใช้สังขาร ไม่มีความหมายแห่งความเป็นตัวตน ไม่มีความหมายหรือลักษณะอันที่จะทำให้เราถือเป็นหลักได้ว่า นั้นเป็นตัวเป็นตน ถ้าเราเห็นอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนถูกต้องดีแล้ว ความรู้สึกที่ว่าไม่มีตัวไม่มีตนจะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราไปหลงเห็น หรือหลงสำคัญว่าเป็นตัวเป็นตนนั้น เพราะความไม่รู้ไม่เห็นอย่างถูกต้องตามที่จริงว่าอะไรเป็นอะไรนั่นเอง

ความหมายของอัตตาและอนัตตา การศึกษาแนวความคิดเรื่องอนัตตา จำเป็นที่จะต้องเข้าไปตรวจสอบเรื่องความคิดเกี่ยวกับอัตตา ในปรัชญาของพราหมณ์ เนื่องจากพุทธปรัชญาในยุคต้นพุทธกาลเป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นมาในท่ามกลางความเชื่อในเรื่อง อัตตาของพราหมณ์ ความคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเป็นการแย้งต่อความคิดเรื่องอัตตาของพราหมณ์ เมื่อเข้าใจแนวความคิดเรื่องอัตตาของปรัชญาพราหมณ์ก็จะทำให้เข้าใจแนวความคิด เรื่องการปฏิเสธอัตตาหรืออนัตตาของพระพุทธเจ้า

ในสมัยพุทธกาล ดังที่กล่าวมา ศาสนาสำคัญในอินเดีย เช่น ศาสนาพราหมณ์และศาสนาเชน ล้วนสอนเรื่องอัตตา หรือตัวตน ซึ่งศาสนาพราหมณ์เรียกว่า “อาตมัน” ส่วนศาสนาเชน เรียกว่า “ชีวะ” ในช่วงเวลานั้น พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาเดียวหรือแนวความคิดเดียวที่ประกาศสอนเรื่อง

อนัตตาในลักษณะที่ขัดแย้งกับคำสอนเรื่องอัตตา ของศาสนาอื่น ๆ คำสอนเรื่องอนัตตาดูเหมือนจะเป็นลักษณะพิเศษมีเฉพาะในพุทธศาสนา ไม่มีปรากฏในลัทธิศาสนาอื่นใดในโลก ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถา สัมโมหวิโนทนีวาท “อนัตตลักษณะไม่ปรากฏ มีดมน ไม่แจ่มแจ้ง แหว่งตลอดได้โดยยาก ทำให้เข้าใจได้ยาก แต่อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ พระตถาคตทั้งหลายจากแนวความคิดกว้าง ๆ ที่กล่าวมาในพุทธปรัชญาเถรวาท จึงมองเห็นแนวทางในการวิเคราะห์ความคิดเรื่อง “อนัตตา” ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอันเป็นพระสูตรเดิมที่แสดงโดยพระพุทธเจ้า โดยศึกษาวิเคราะห์ในประเด็นเรื่องอนัตตาและกรรมที่ผู้กระทำการแล้วจะได้ผลแห่งกรรมหรือไม่ วิธีการที่ใช้คือสืบสาวเข้าไปในคัมภีร์พระไตรปิฎก ว่าพุทธมติดีเกี่ยวกับประเด็นเหล่านี้เป็นอย่างไร โดยอาศัยมติของนักปราชญ์ทางพุทธศาสนามาวิเคราะห์ แล้วสรุปเป็นประเด็นความคิดหลักในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยที่เรื่องอนัตตาในศาสนาพราหมณ์ในแนวความคิดเรื่องอัตตาของพราหมณ์ มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์สำคัญที่มีชื่อว่าคัมภีร์อุปนิษัต

๒) อนัตตาในทรรศนะของพุทธปรัชญา

มีพระพุทธพจน์ปรากฏอยู่ในพระสูตรที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้ว่า มีทิฏฐิคือความเห็นที่ตรงกันข้ามอยู่คู่หนึ่ง ทิฏฐิฝ่ายหนึ่งมีความเห็นว่า เบื้องหลังของสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่มองเห็นเกิดขึ้นดำรงอยู่และเป็นไปทั้งหลายในจักรวาลนี้ มีสภาวะอย่างหนึ่งคืออัตตาหรืออาตมันตัวตนที่ถาวรเที่ยงแท้และคงอยู่ตลอดไป และอีกทิฏฐิหนึ่งมีความเห็นว่า ไม่มีอะไรที่เป็นจริงหรือมีอยู่จริงหลังปรากฏการณ์ทั้งหลายมีแต่การปรากฏขึ้นและดำรงอยู่ให้เห็นชั่วคราว แล้วก็ดับสลายไปหมดสิ้นไม่มีอะไรเหลือเป็นตัวคงที่ถาวร พระพุทธทรงถือว่า ทิฏฐิ ๒ อย่างนี้เป็นสุดชั่วหรือสุดโง่งเกินไปดังที่ปรากฏในพระสูตรซึ่งทรงแสดงแก่ โลกายติพราหมณ์ผู้เข้าไปกราบทูลถามว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญสิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์ ทรรศนะที่ว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ เป็นทรรศนะที่เลวร้ายอย่างแรก โลกายติพราหมณ์ตามต่อไปว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ใช่ไหม พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์ ทรรศนะที่ว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่เป็นที่สุดชั่วอย่างที่สองหรือในพระสูตรที่ทรงตรัสตอบแก่กัจจายนโคตตฤกษุ ที่ได้เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับเรื่องกับสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) ว่าเป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “กัจจานะ โลกนี้โดยมากอาศัยส่วน ๒ อย่าง^{๑๐} ลักษณะที่เป็นอนัตตลักษณะเป็นคุณลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม การอธิบายเรื่องอนัตตาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นหลังจะอธิบายโดยอ้างเหตุผลจากคุณลักษณะ ๒ ข้อแรกของสังขตธรรม คือคุณลักษณะแห่งความไม่เที่ยงและเป็นทุกขมาเป็นเหตุผลยืนยันความเป็นอนัตตาดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหารและบุคคลพึงได้ตามปรารถนาในรูปว่า ขอรูปรของเราจะเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย... ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็ไม่ได้ตามปรารถนาว่า ขอรูปรของเราจะเป็น

^{๑๐} ส.ข.(ไทย) ๑๖/๑๗๖/๒๑๓.

อย่างนี้เกิด อย่างได้เป็นอย่างนั้นเลย เวทนาเป็นอนัตตา... สัญญาเป็นอนัตตา...สังขารเป็นอนัตตา... วิญญาณเป็นอนัตตา... รูป... เวทนา... สัญญา...สังขาร...วิญญาณเป็นอนัตตา... เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาณ มีใช้อยัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธและไม่ได้ตามปรารถนา”^{๑๑} ส่วนที่ว่าด้วยอนัตตาเชิงนิรุกติศาสตร์ ได้แก่การที่จะศึกษาให้เข้าใจความหมายของคำว่าอนัตตาจำต้องศึกษาคำว่า อัตตา ก่อน เพราะคำว่า อนัตตานี้ มีธาตุหรือรากศัพท์ (root) มาจากคำว่า อัตตา อีกทั้งคำว่า อัตตา เป็นคำที่มีใช้มาก่อนคำว่าอนัตตา ปรากฏมีอยู่ในคัมภีร์พระเวทของศาสนาพราหมณ์ว่า “อัตตาที่สูงที่สุดซึ่งเป็นอมตะ ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์”^{๑๒} โดยที่พระพุทธเจ้าตรัสคำว่า อัตตา ไว้ในที่อเนกสถานดุจที่ตรัสไว้ในอนัตตลักขณสูตรมีใจความเป็นต้นว่า “รูปญจ หิที ภิกขเว อตฺตา อภิวิสส นยิทํ รูปํ อาพาธาย สวตฺเตยฺย...”แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ^{๑๓}

๕. ความหมายและประเภทของกรรม

เนื่องจากความหมายของกรรม คำว่า “กรรม” มีความสำคัญที่สุดตามหลักพุทธปรัชญา เพราะมีความชัดเจนในการให้ผลสำหรับผู้สร้างความดีหรือความชั่ว โดยที่ดีหรือชั่วขึ้นอยู่กับลักษณะของกรรมที่ผู้คนได้กระทำลงไป คำว่ากรรมนี้มีรากศัพท์มาจากภาษาบาลีว่า “กมฺม” แปลว่า การกระทำ หมายถึง การกระทำอันประกอบไปด้วยเจตนา ความหมายของกรรมข้อนี้มีปรากฏอยู่ในนิพเพธิกสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำกรรมด้วยกาย วาจา และใจ” จากข้อความในพระสูตรนี้ทำให้บุคคลทั้งหลายได้เข้าใจบริบทแห่งกรรมอย่างเข้าใจถึงความหมายของกรรมอย่างแท้จริงว่าคือตัวเจตนา ซึ่งหมายความว่าเจตนาเป็นช่วยผลักดันให้บุคคลทั้งหลายกระทำความ ที่แสดงออกมาทางทวารด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตที่จะส่งผลให้ทุกคราวในเวลาทีกระทำ ดังนั้น เจตนาในที่นี้ก็คือ ความตั้งใจหรือจงใจกระทำเรื่องใดเรื่องหนึ่งและเมื่อบุคคลทั้งหลายตัดสินใจเลือกกระทำเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ลงไปแล้ว ความถูกผิดจึงเริ่มต้นขึ้นและวัดกันที่เจตนาของผู้ทำ สรุปความได้ว่าถ้าบุคคลทั้งหลายตัดสินใจกระทำเรื่องนั้นด้วยเจตนาที่เป็นฝ่ายอกุศล การกระทำนั้นก็เป็นอกุศลกรรม(ความชั่ว) แต่ถ้าบุคคลตัดสินใจกระทำเรื่องนั้นด้วยเจตนาฝ่ายกุศล การกระทำนั้นก็เป็นกุศลกรรม(ความดี)^{๑๔} จากความหมายของกรรมที่อธิบายมาข้างต้นจะเห็นได้ว่ากรรมนั้นมีหลายประเภทจึงสรุปโดยย่อได้ว่า กรรมแบ่ง

^{๑๑} วินย.(ไทย) ๔/๒๐/๒๒, ส.ช.(ไทย) ๑๗/๒๗/๓๔๕.

^{๑๒} อติศักร์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๖.

^{๑๓} วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๐/๒๗., วิ.ม.(บาลี) ๔/๒๐/๑๗.

^{๑๔} ชีโรชก เกิดแก้ว, **พุทธปรัชญา**, มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๗.

ประเภทได้ ๒ อย่างคือ (๑) กรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากเจตนาดี เป็นการทำความดีเช่นกุศลกรรมอันประกอบด้วยสุจริตชนิดที่เป็นกรรมขาว (๒) กรรมชั่ว หมายถึง การกระทำที่เกิดจากเจตนาชั่ว เป็นการทำความไม่ดีเช่นอกุศลกรรมอันประกอบด้วยสุจริตชนิดที่เป็นกรรมดำ

ดังนั้น คำสอนเรื่องกรรมในพุทธปรัชญานับได้ว่าเป็นคำสอนที่สำคัญมาก เพราะเป็นกฎธรรมชาติที่เป็นเหตุผล เชื่อมโยงถึงกันระหว่างการกระทำและผลของการกระทำ รวมไปถึงผู้กระทำความดี พุทธพจน์ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”^{๑๕}

๖. ประเภทของกรรมในทฤษฎะพุทธปรัชญา

กรรมที่หมายถึงการกระทำหรือการงาน โดยเป็นการกระทำที่ประกอบไปด้วยเจตนาหรือความตั้งใจ จงใจทำจึงจัดว่าเป็นกรรมที่ชัดเจน โดยที่กรรมแบ่งประเภทได้ ๒ อย่างคือ^{๑๖} (๑) กรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากเจตนาดี เป็นการทำความดีเช่นกุศลกรรมอันประกอบด้วยสุจริตชนิดที่เป็นกรรมขาว (๒) กรรมชั่ว หมายถึง การกระทำที่เกิดจากเจตนาชั่ว เป็นการทำความไม่ดีเช่นอกุศลกรรมอันประกอบด้วยสุจริตชนิดที่เป็นกรรมดำ ประการต่อมาท่านได้จำแนกกรรมออกไปอีก ๓ ประเภทได้แก่ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ประการต่อมาท่านได้จำแนกกรรมออกไปอีก ๔ ประเภทได้แก่ ภิกขุทั้งหลาย กรรม ๔ ประการนี้ เรากระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ทราบ กรรม ๔ ประการเป็นไฉน คือ กรรมดำมีวิบากดำก็มี กรรมขาวมีวิบากขาวก็มี กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาวก็มี กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมก็มี การแบ่งกรรมออกเป็น ๔ ประเภทดังกล่าว พระพุทธองค์ทรงแบ่งโดยอาศัยธรรมชาติ และผลของกรรมดีหรือกรรมชั่ว หรือกรรมทั้งดีทั้งชั่ว หรือกรรมไม่ดีไม่ชั่วเป็นเกณฑ์ แต่ถ้ามองกรรมจากแง่ของช่องทางที่ให้ทำกรรมเป็นเกณฑ์แล้ว พระพุทธองค์ก็ทรงแบ่งกรรมออกเป็น ๓ ประเภทได้แก่ (๑)การกระทำทางกาย (กายกรรม) (๒) การกระทำทางวาจา (วจีกรรม) และ (๓) การกระทำทางใจ (มโนกรรม) กรรมที่กระทำทางทวารทั้ง ๓ นี้ จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว หรือกรรมทั้งดีทั้งชั่ว หรือกรรมไม่ดีไม่ชั่ว อย่างไรก็ดี อย่างหนึ่งก็ได้ อย่างใดก็ตาม แม้ว่าพระพุทธองค์จะทรงแบ่งกรรมโดยอาศัยช่องทางให้ทำกรรมออกได้เพียง ๓ ประเภท แต่กรรมทั้งหมด ๓ ประเภทนี้ก็มิชอบข่ายครอบคลุมกรรม ๔ ประเภทข้างต้นได้

๗. วิเคราะห์อนัตตาและกรรม

พุทธปรัชญาในพระไตรปิฎกให้ทฤษฎะเรื่องอนัตตาและกรรมสอนว่าใครทำกรรมอย่างไร ย่อมได้รับผลเช่นนั้น “บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำดีย่อมได้ดี ผู้ทำชั่วย่อมได้ชั่ว การที่บุคคลจะมีชีวิตเป็นไปอย่างไรย่อมเป็นผลจากการกระทำที่เขาได้ทำมาในอดีต เพราะพุทธพจน์

^{๑๕} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๗/๗๔.

^{๑๖} อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด” วรรณคดีพุทธศาสนาในกรรมนี้สอดคล้องกับคำสอนที่ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นย่อมมีเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเกิดขึ้นมาลอย ๆ หรือเกิดโดยสิ่งศักดิ์สิทธิ์อะไรบางอย่างมาดลบันดาล สิ่งที่เราเป็นอยู่ในปัจจุบันเป็นผลเกิดมาจากการกระทำในอดีตทั้งสิ้น

เพราะฉะนั้น จึงมีหลักของอนัตตากับกรรมขัดกันหรือไม่ ปัญหาหนึ่งซึ่งแม้จะมีผู้ถามขึ้นเพียงบางครั้งคราว แต่เป็นความสงสัยที่ค้างอยู่ในใจผู้เริ่มศึกษาพระพุทธ ศาสนาจำนวนไม่น้อย คือ เรื่องที่ว่าหลักกรรมกับอนัตตาทัดกันหรือไม่? ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา คนเราทั้งกายและใจเป็นอนัตตา กรรมจะมีได้อย่างไร? ใครจะเป็นผู้ทำกรรม? ใครจะรับผลกระทบ? ความสงสัยในเรื่องนี้มีไข่มิแต่ในบัดนี้เท่านั้น แม้ในครั้งพุทธกาล ก็ได้มีแล้วดังเรื่องราว “ภิกษุรูปหนึ่งได้เกิดความคิดสงสัยเกิดขึ้นว่า “ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?” ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคทรงหยั่งทราบความคิดสงสัยของภิกษุนั้น จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลายเป็นไปได้ที่คนเหล่าบางคนในธรรมวินัยนี้ มีใจตกอยู่ในอวิชชา ถูกตัณหาครอบงำ อาจสำคัญว่า คำสอนของพระศาสดาเป็นสิ่งที่พึงคิดไกลล้ำเลยไปได้ว่า “ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้^{๑๗} กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?” เธอทั้งหลาย อันเราแนะนำอย่างถนัดด้วยการทวนถาม ในข้อธรรมทั้งหลายในเรื่องเราทั้งหลายแล้ว จะสำคัญเห็นเป็นไฉน : รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง?” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” “เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า” “สิ่งใดไม่เที่ยง, เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา, ควรหรือจะมองเห็นสิ่งนั้นว่า “นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นตัวตนของเรา?” “ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า” “เพราะเหตุนั้นแล รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ฯลฯ ก็เป็นแค่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เธอทั้งหลายพึงมองเห็นตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา อย่างนี้; อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ มองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติดในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ ย่อมหลุดพ้น ฯลฯ กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี”

เพราะโลกนี้เต็มไปด้วยความปรุงแต่ง แต่ว่างจากความเป็นตัวเป็นตนรู้ทันความปรุงแต่ง จนกระทั่งจิตหมดความปรุงแต่ง จิตเห็นทุกอย่างว่างเปล่าไปหมดแล้ว ตัวเราก็มไม่มีมันจะปรุงแต่งอะไรอีกละ ซึ่งสังขารที่เป็นตัวปรุงแต่งนั้นล้วนเกิดมาจากอวิชชาที่เป็นปัจจัยให้เกิดภพ เกิดชาตินั่นเองซึ่งทุกข์นั้นแหละมีอยู่ แต่ผู้ทุกข์หาไม่มี การกระทำนั้นมีอยู่ แต่ผู้กระทำหาไม่มี นิพพานนั้นมีอยู่ แต่คนผู้นิพพานไม่มี ทางก็มีอยู่ แต่ผู้เดินทางไม่มี และผู้ใดมีสิ่งยึดถือเอาไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่จะต้องปล่อยละ ผู้ใดมีสิ่งที่จะต้องปล่อยละ ผู้นั้นก็มีสิ่งยึดถือไป พระอรหันต์เป็นผู้ล่วงลับพ้นการยึดถือและการต้องพัน

^{๑๗} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒๒-๑๒๘/๙๗-๑๐๓.

ไปจากทุกข์และพ้นไปจากสังสารวัฏฏ์ ควรที่จะต้องปล่อยละความยึดถือทิ้งลงไป^{๑๘}

ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างอนัตตาและกรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดผล(วิบาก) นั้นทุกข์มีอยู่แต่ผู้เป็นทุกข์ไม่มี การกระทำเหตุให้ทุกข์เกิดมีอยู่ แต่ผู้กระทำนั้นไม่มีความดับทุกข์ก็มีอยู่แต่คนดับทุกข์นั้นไม่มีหรือผู้ดับทุกข์ไม่มีทางไปสู่ความดับทุกข์นั้นมิใช่แต่ผู้ใดแต่ผู้ใดไม่มี เราฟังดูในข้ออุปมานี้เหมือนท่านแสดงในลักษณะที่เล่นลื่นกับเรา แต่ความจริงแล้วท่านชี้ให้เราเห็นถึงภาวะของความว่างเปล่าจากอิตตา ตัวตนเช่น พุดถึงเรื่องของทุกข์เราจะรู้สึกว่าเป็นทุกข์อย่างนั้น เราเป็นทุกข์อย่างนี้ สารพัดอย่างที่จะยึดถือว่าตัวเรามีอยู่แต่ความจริงตัวเราไม่มีเลยไม่มีใครทุกข์เลยทุกข์นั้นไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ตัวตน เราเขาไม่มีใคร คนใดคนหนึ่งเป็นทุกข์ที่เป็นดังนั้นก็เพราะเหตุว่าคำว่าตัวเรา หรือคำว่าสัตว์บุคคลไม่มีมีแต่รูปกับนามเท่านั้น ซึ่งข้อนี้ อาจจะเข้าใจได้ยากเพราะโดยปกติแล้วเรามีความยึดถือว่าตัวเรานั้นมีความยึดถือในตัวเรานั้นมีอยู่แต่ครั้งมาบอกว่าตัวเรานั้นไม่มีเลย แล้วมีอะไรในเมื่อตัวเราไม่มีความรู้สึกนึกคิดไม่ใช่ตัวเราหรือความรู้สึกหนาว ร้อน เย็น อ่อนแอแข็งหิวกระหายนี้ไม่ใช่ตัวเราหรือบอกไม่มี ไม่ใช่ตัวเราในทางอริยสัจที่บอกว่าให้พิจารณาเห็นว่าความว่างเปล่าในตัวเราไม่มีแต่มีอยู่โดยสมมุติสัจจะไม่ใช่ปรมาตมสัจจะที่แสดงว่าไม่มีนั้นเป็นปรมาตมสัจจะ คือ สัจจะนี้พอแยกเป็นสองประเภท คือเป็นสมมุติสัจจะ และปรมาตมสัจจะสมมุติสัจจะคือความจริงที่มีอยู่โดยความจริงโดยสมมุติรับรองกันอยู่โดยสมมุติอย่างเรารับรองว่าคนนั้นชื่อนั้น คนนี้ชื่อนี้คนนี้เป็นผู้หญิง คนนี้เป็นผู้ชายคนนั้นเป็นนั่นเป็นนี่เป็นเรื่องของสมมุติสัจจะเป็นความจริงที่มีอยู่ แต่เป็นความจริงที่เราสมมุติกันขึ้นมาหรือโดยโลกสมมุติสมมุติว่าเป็นไฉนนั้น เป็นไฉนนี้แต่ว่าโดยปรมาตมสัจจะนั้นตัวตนไม่มี สัตว์บุคคลไม่มีเมื่อไม่มีแล้ว มีอะไร มีรูปกับนาม ซึ่งเป็นมีร่างกายกับจิตใจซึ่งรูปนาม หรือร่างกายกับจิตใจนั้น ไม่ใช่ตัวเรา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่คนนั้น ไม่ใช่คนนี้ด้วย ซึ่งเรื่องนี้เข้าใจยากดังมีผู้ไม่เข้าใจไปสอบถามภิกษุเรื่องอนัตตา เพราะเขาไม่เข้าใจว่าไม่มีได้อย่างไร ก็เขามียู่นี ภิกษุก็ถามท่านว่า ชื่ออะไรแล้วตรงไหน ส่วนไหนเป็นตัวท่านลองชี้ให้ดูชี้ว่าตรงไหนเป็นชื่อท่าน ก็ชี้ไม่ถูกไม่รู้อยู่ตรงไหน เหมือนคนชื่อนายแดงลองชี้ชี้ว่านายแดงอยู่ตรงไหน ตรงไหนที่เรียกว่านายแดงชี้ให้ทั่วตัวเลยว่าตรงไหนถูกนายแดงไหมชี้ไปเท่าไรก็ยังไม่ถูกนายแดง ชี้ไปถูกเนื้อ ถูกหนัง ถูกกระดูก ถูกผม ถูกหู ถูกจมูก แต่ไม่ถูกนายแดง ซึ่งไม่รู้ว่านายแดงอยู่ตรงไหนเพราะนายแดงมีอยู่โดยสมมุติแต่ความจริง แล้วนายแดงไม่มีมีรูปกับนามสองอย่างเท่านั้น เพราะฉะนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างมันมีอยู่โดยสมมุติขึ้น

แต่โดยปรมาตมสัจจะแล้วไม่มีก็แห่มเข้าใจยากเหลือเกินความจริงเข้าใจไม่ยากถ้าเราศึกษาสภาวะธรรมให้เข้าใจเราเห็นว่ามันไม่มีจริง ๆ แต่ที่มีอยู่นี้ มีอยู่โดยสมมุติเหมือนโต๊ะเก้าอี้ที่เรา นั่งกันอยู่นี้สมมุติว่านั่นเป็นเก้าอี้ แต่ถ้าชี้ว่าตรงไหนเป็นเก้าอี้ลองชี้ให้ถูกตัวเก้าอี้หน่อย เราก็จะชี้ไปถูกไม้ ถูกเหล็ก ถูกน็อต ถูกตะปูซึ่งหาเก้าอี้ไม่พบแต่เมื่อเอามาประกอบกันเข้าว่านี่เป็นเก้าอี้ นี่เป็นโต๊ะ มันมีอยู่โดยสมมุติโดยการประกอบกัน ชีวิตของเราที่เหมือนกันเราเป็นชีวิตขึ้นมา เป็นตัวบุคคลเป็นสัตว์ขึ้นมา

^{๑๘} ขุ.ม.หา.(ไทย) ๒๘/๑๐๗.

นี้ก็เพราะชั้น ๕ มาประกอบกันเข้าพอชั้น ๕ นี้แตกกระจายกระจายไปแล้วแม้จะจำรูปร่างก็จำกันแทบไม่ได้ อย่างคนตายไปแล้วปล่อยให้เน่าเสีย ๑๕ วัน ถ้าไม่มีวัตถุอื่นเหลือทิ้งเอาไว้ไม่มีเสื้อผ้า ไม่มีรองเท้าจะจำกันไม่ได้พอเน่าไปแล้วก็เหลือแต่กระดูกเท่านั้นจะจำไม่ได้เลยว่ารูปของใคร คนนี้หล่อหรือไม่หล่อ คนนี้สวยหรือไม่สวยไปดูโครงกระดูกดูกันไม่ออกเลยทีเดียวยุคที่เราจะไม่พบความงดงามพบไม่พอรูปร่าง วรรณะ สันฐานเป็นอย่างไรวัดกันจะไม่พบ เหลือแต่โครงกระดูกโหล่งเหลงอยู่อย่างนั้น เพราะฉะนั้นถ้าหากว่าแยกออกไปแล้วเนี่ยตัวเราไม่มี มีอยู่โดยสมมติเท่านั้น ฉะนั้นในสภาวะธรรมอันนี้ ท่านจึงบอกว่าความทุกข์มีอยู่แต่ผู้ทุกข์ไม่มีก็เพื่อที่จะชี้ให้เห็นว่าสัตว์ที่จะไปเป็นทุกข์ไม่มีแต่ตัวทุกข์นั้นมี อะไรละเป็นทุกข์ รูปนามเป็นทุกข์ รูปก็เป็นทุกข์ตามสภาวะของรูป นามก็เป็นทุกข์ตามสภาวะของนาม รูปนามทั้งสองอย่างนี้มันก็เป็นทุกข์ตามสภาวะของมัน แต่ว่าไม่มีใครไปเป็นทุกข์ ผู้ทำทุกข์ให้เกิดมีอยู่ การกระทำมีอยู่แต่ผู้กระทำไม่มี การกระทำมี การกระทำทุกข์ให้เกิดไม่มี แต่ไม่มีคนทำอย่าง ความรู้สึกของเราในปัจจุบันนี้เราเป็นผู้กระทำเหตุเป็นผู้ก่อทุกข์คนนั้นคนนี้เป็นผู้สร้างทุกข์ให้ทุกข์อันนี้จึงมี ความจริงการกระทำนั้นมี แต่คนที่ไปทำนั้นไม่มีหรือผู้ที่ไปทำนั้นไม่มีเพราะในเมื่อไม่มีตัวตนแล้วจะมีใครทำแต่เป็นอาการของรูปและนามเท่านั้นซึ่งเสมือนหนึ่งกับว่ามีคนทำ มีกิริยาที่ทำ แต่คนทำไม่มีความดับทุกข์มีไหม มี แต่ผู้ดับทุกข์ไม่มีแต่ความดับทุกข์ได้นั้นมีอยู่ แต่ว่าเราจะไปบอกว่าคนนั้นคนนี้ไปดับทุกข์หรือคนนี้ไปดับทุกข์ได้นั้น ไม่มี ไม่มีสัตว์บุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นผู้ดับทุกข์ มีแต่ความดับทุกข์ แต่คนดับทุกข์ไม่มี ทางที่จะดำเนินไปสู่ความดับทุกข์มี ทางเดินมี แต่ผู้เดินไม่มี ผู้เดินไม่มีได้แก่ความรู้สึกที่ว่าคนที่จะไปเดินเส้นทางสายนี้ไม่มี ใจไม่มีสัตว์ ไม่มีตัวบุคคล แต่มีการกระทำมีทางแห่งการปฏิบัติ การปฏิบัติอย่างนี้ปฏิบัติสมบูรณ์แล้วก็จะถึงซึ่งความดับทุกข์ซึ่งเป็นทางแห่งความดับทุกข์ แต่ว่าผู้ที่เดินไปนั้นไม่มี มีแต่ทางเดินแต่หาคนเดินไม่ได้ อันนี้ชี้ให้เห็นถึงความไม่มีอัตตา ตัวตนแห่งการปฏิบัติ แม้แต่ผู้ปฏิบัติเองก็ไม่มีอัตตา ตัวตนจะไปปฏิบัติ มีแต่ทางเท่านั้นที่เอาไว้สำหรับเดิน

ท่านทั้งหลายที่ได้ศึกษาพุทธปรัชญาได้ให้พรคนจะอนัตตาไปว่า เพราะทุกข์มี แต่คนเป็นทุกข์ไม่มี เหตุที่ทำให้ทุกข์เกิดนั้นมี แต่ผู้กระทำทำให้ทุกข์เกิดนั้นไม่มี ความดับทุกข์นั้นมี แต่ผู้ดับทุกข์นั้นไม่มี ทางไปสู่ความดับทุกข์นั้นมี แต่ผู้เดินไม่มีซึ่งอันนี้ ถ้าเราเข้าใจตั้งแต่ต้นถึงความไม่มีตัวตนก็คงจะไม่เข้าใจ และคงจะไม่เข้าใจไขว่ไขว้ เพราะว่าการแสดงลักษณะของอริยสัจถึงความว่างเปล่าอันนี้ จุดประสงค์ก็เพื่อจะชี้ให้เราได้เห็นถึงกฎของอนัตตาว่า ความไม่มีตัวตนนั้นเป็นอย่างไรแต่เราจะต้องยอมรับสภาพของทุกข์มีเหตุที่ทำให้ทุกข์เกิดมี ความดับทุกข์มี ทางไปสู่ความดับทุกข์มี สภาพเช่นนี้เราต้องยอมรับเพราะมีอยู่จริง แต่จะไม่มีตัวสัตว์ ตัวบุคคลหรือบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นทุกข์หรือเป็นผู้กระทำทุกข์ข้อนี้ให้เกิด

เนื่องจากอัตตาหรือตัวตนเป็นสิ่งสมมุติขึ้น ไม่มีอยู่จริง เมื่อพิจารณาแยกย่อยลงแล้วไม่เห็นอัตตาอยู่ในที่ใดเลย คำว่า อัตตา เป็นภาวะที่บุคคลเข้าไปสร้างความยึดถือ ยึดมั่นให้เกิดขึ้น หรือปรุงแต่งขึ้นด้วยอุปาทาน สำหรับความยึดถืออันนั้นเป็นเรื่องของความคิดเห็น(ทิฐิ) ในสภาวะธรรมไม่ใช่

ตัวสภาวะธรรมเอง ความยึดถือกับสภาวะธรรมเป็นคนละอย่างกัน นิพพานเป็นภาวะที่ละอิตตา ในที่นี้ อธิบายว่า เพียงไม่เข้าไปยึดถือว่ามีอิตตา ก็ไม่ต้องละอิตตา เพราะไม่มีอิตตาจะให้ยึดถือได้ จะเอา อิตตาที่ไหนไปละเมื่อไม่ยึดถืออะไรว่าเป็นอิตตา คือไม่ยึดมั่นสิ่งใดว่าเป็นอิตตา ก็เป็นอันว่าจบเรื่อง อิตตา สิ่งที่จะเป็นไปต่อก็คือการเข้าถึงภาวะที่แท้จริง ซึ่งมีอยู่และไม่เกี่ยวอะไรกับอิตตา แต่เป็น อนัตตาที่มีชื่อเรียกว่า นิพพาน คำสอนของพระพุทธเจ้าคือสอนให้เลิกยึดถืออิตตาที่ยึดมั่นอยู่ คือทรง สอนให้เลิกยึดถือชั้น ๕ ว่าเป็นอิตตา และมุ่งสู่ชีวิตที่เป็นอุดมคติหรือเป้าหมายอันประเสริฐคือเป็น พระอรหันต์หรืออนุพุทธ (ผู้ตรัสรู้ตาม) ผู้ซึ่งกระทำการนิพพานให้แจ้งแล้ว คำสอนทั้งหลายทั้งปวงของ พระพุทธเจ้าจึงมุ่งสู่เป้าหมายนี้ควรที่จะให้พิจารณาข้อเปรียบเทียบต่อไป

โดยสมมติว่า ขณะนี้มีบุคคลผู้หนึ่งกำลังยืนมองกระแสน้ำสายหนึ่งอยู่ กระแสน้ำไหลผ่าน ที่ทราบเป็นส่วนมาก จึงไหลเอื่อย ๆ ไม่สู้เชี่ยว ดินที่กระแสน้ำไหลผ่านส่วนมากเป็นดินสีแดงกระแสน้ำสายนี้จึงมีสีค่อนข้างแดง นอกจากนั้น กระแสน้ำยังไหลผ่านถ้ำที่มีประชาชนอยู่หนาแน่นหลายแห่ง คนได้ทั้งขยะและของเสียต่าง ๆ ลงในลำน้ำเป็นอันมากตลอดเวลาทำให้น้ำสกปรกยิ่งในระยหลังนี้ มี โรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งมากขึ้นและปล่อยน้ำเสียลงในน้ำทุกวัน ทำให้เกิดเป็นพิษ ไม่เหมาะแก่การ อยู่อาศัยของสัตว์น้ำจึงมีปลา กุ้ง หอย เป็นต้นไม่ชุม สรุปลแล้วได้กระแสน้ำที่เรา กำลังมองดูอยู่นี้สีค่อนข้างแดง สกปรก เจือด้วยน้ำพิษมาก มีสัตว์น้ำไม่ชุม ไหลเอื่อย ๆ ช้า ๆ ผ่านที่นั่นที่นั่น ทั้งหมดนี้ รวมกันเข้าเป็นลักษณะจำเพาะของกระแสน้ำนั้น ฯลฯ แต่รวมทั้งหมดแล้วไม่เหมือนกระแสน้ำอื่นใด ต่อมา มีผู้บอกเราว่ากระแสน้ำสายนี้ชื่อว่าแม่น้ำท่าวัง เขาบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังเป็นอย่าง นั้น ๆ บางคนบอกว่า แม่น้ำท่าวังนี้มีน้ำสกปรก ปลาไม่ชุม บางคนบอกว่ากระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไม่ ไหลเอื่อย และเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านถ้ำที่มีดินแดงสีแดงมาก จึงมีน้ำสีค่อนข้างแดง เราเกิดความรู้สึกเป็นข้อสังเกตขึ้นมาว่า ความจริง กระแสน้ำที่เรา มองดูอยู่ก็มี^{๑๙} ภาวะ สมบูรณ์ในตัวตามสภาพของมันอยู่แล้ว มันมีลักษณะต่าง ๆ เช่น ไหลขำมีสีแดง สกปรกเป็นต้น ก็ เพราะมันเกิดจากองค์ประกอบและความเป็นไปต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลอันทำให้มันต้องเป็นเช่นนั้น เช่น เมื่อกระแสน้ำกระทบละลายดินแดง ก็เกิดผลขึ้นแก่กระแสน้ำนั้นให้มีสีแดงเป็นต้น ความเป็นไป ต่าง ๆ ของมันมีผลต่อมันอยู่ในตัวเอง ยิ่งกว่านั้นขณะที่เรามองดูอยู่นั้น กระแสน้ำก็ไหลผ่านไปเรื่อย ๆ น้ำที่เราเห็นตรงหน้าเมื่อแรกมองกับเวลาต่อมา ก็ไม่ใช่ น้ำเดียวกัน และน้ำที่เห็นตอนต่อๆ มากับ ตอนท้ายที่เราจะเลิกมองก็ไม่ใช่ น้ำเดียวกัน แต่กระนั้นมันก็มีลักษณะจำเพาะที่เรียกได้ว่าเป็นอย่างเดิม เปรื่องประกอบต่าง ๆ ที่รวมเข้าเป็นกระแสน้ำนั้นยังคงเหมือนๆ เดิมแต่มีคนบอกเราว่า แม่น้ำนี้ชื่อ ว่าแม่น้ำท่าวัง ยิ่งกว่านั้นยังบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีกระแสน้ำไม่เชี่ยว น้ำของแม่น้ำท่าวังสกปรก ปลา น้อย เรามองไม่เห็นว่าจะมีแม่น้ำท่าวังอยู่ที่ไหนต่างหาก หรือนอกจากกระแสน้ำที่เรา มองอยู่นั้น เรา มองไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังไหนที่มาเป็นเจ้าของกระแสน้ำที่ไหลอยู่นั้นยิ่งกว่านั้น เขาบอกว่าแม่น้ำท่าวัง

^{๑๙} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๐/๗๐-๗๑; ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๒/๘๓-๘๔.

ไหลผ่านละลายดินแดงทำให้มันมีน้ำสีค่อนข้างแดงคล้ายกับว่าแม่น้ำทำวังไปทำอะไรให้กับดินแดง มันจึงได้รับผลถูกเขาลงโทษให้มีน้ำสีแดง เห็นเห็นอยู่ชัด ๆ ว่ากระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น มีความเป็นไปได้ เป็นไปเป็นกระบวนการแห่งเหตุและผลพร้อมอยู่ในตัวของมัน น้ำที่ไหลมากระทำเข้ากับดินแดง ดินแดงละลายผสมกับน้ำเป็นเหตุเกิดขึ้น ผลก็เกิดขึ้นคือกระแสน้ำจึงมีสีค่อนข้างแดง ไม่เห็นจะมีใครมาเป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลนั้นอีก ยิ่งกว่านั้น เราไม่เห็นตัวแม่น้ำทำวังเป็นขึ้นเป็นอันอยู่ที่ไหนได้เลย กระแสน้ำที่ไหลผ่านหน้าเราไปแล้วก็ไหลผ่านไปเลย น้ำเก่าที่เราเห็นไม่อยู่นั้นแล้ว มีแต่น้ำใหม่มาแทนที่เรื่อยไป เรากำหนดกระแสน้ำนั้นได้ด้วยองค์ประกอบอาการและความเป็นไปต่าง ๆ ที่ประมวลกันขึ้นให้ปรากฏลักษณะอันจะถือเอาได้เช่นนั้นเท่านั้นเอง และถ้ามีตัวตนของแม่น้ำทำวังเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนตายตัวอยู่กระแสน้ำก็คงจะเป็นไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ไม่ได้ และในขั้นสุดท้ายเราเห็นว่าแม่น้ำทำวังนั้นแหละเป็นส่วนเกินที่ไม่จำเป็น เราพูดถึงกระแสน้ำนั้น ได้เต็มตามกระบวนการของมัน โดยไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับแม่น้ำทำวังเลยทำให้ถูกแล้วแม่น้ำทำวังไม่มีอยู่เลยด้วยซ้ำไป

ต่อมาอีกนานเราเดินทางไปถึงตำบลอื่น เราพบชาวตำบลนั้นหลายคน คราวหนึ่งเราอยากจะเล่าให้เขาฟังเกี่ยวกับกระแสน้ำที่เราได้มองดูคราวก่อนนั้น แล้วเราก็เกิดความติดขัดขึ้นมาทันที เราไม่รู้ว่าจะพูดอย่างไรดี เขาจึงจะเข้าใจตามที่เรากำลังจะบอกเขาได้เรานึกขึ้นมาได้ถึงคำที่เคยมีคนบอกเราว่ากระแสน้ำสายนั้นชื่อแม่น้ำทำวัง จากนั้นเราก็สามารถเล่าให้ชาวบ้านฟังอย่างสะดวกคล่องแคล่ว และเขาก็ฟังด้วยความเข้าใจและสนใจเป็นอย่างดี เราพูดด้วยว่า แม่น้ำทำวังมีน้ำสกปรก มีปลาน้อย กระแสน้ำของแม่น้ำทำวังไหลช้า แม่น้ำทำวังไหลไปกระทบดินแดง ทำให้มันมีสี ค่อนข้างแดง ในเวลานั้นเราเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยว่า แม่น้ำทำวังและบทบาทของมันตามที่เรากล่าวนั้น เป็นเพียงถ้อยคำสมมติเพื่อสะดวกในการติดต่อสื่อสารกันในโลก แม่น้ำทำวังและบทบาทของมันตามคำสมมติเหล่านี้จะมีขึ้นมาหรือไม่ และเราจะใช้มันหรือไม่ก็ตามที่ จะไม่มีผลกระทบต่อกระแสน้ำนั้นเลย กระแสน้ำนั้นก็คงเป็นกระบวนการแห่งกระแสที่ไหลเนื่องไป ตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของมันอยู่นั่นเอง เราแยกได้ระหว่างสมมติกับสถานะที่เป็นจริง บัดนี้เราทั้งเข้าใจและสามารถถ้อยคำพูดเหล่านั้นด้วยความสบายใจ

ที่สมมติเรียกบุคคลว่า นาย ก. นาย ข. เราว่า เขานั้น โดยสถานะที่แท้จริงแล้วก็คือ กระบวนธรรมที่ไหลเนื่องเป็นกระแสสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย มีองค์ประกอบต่าง ๆ เขามารวมสัมพันธ์กันอยู่มากมาย มีความเป็นไปได้ปรากฏให้เห็นได้นานาประการสุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ทั้งภายในกระบวนธรรมนั่นเอง และทั้งที่เนื่องด้วยภายนอก เมื่อมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างหนึ่งเกิดเป็นเหตุขึ้นแล้ว ก็ย่อมก่อให้เกิดผลเป็นความเปลี่ยนแปลงขึ้นในกระบวนธรรมนั้นสิ่งที่เรียกว่า “กรรมและวิบาก” นั่นก็คือความเป็นไปตามทางแห่งเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนธรรมที่กล่าวนี้ มีความสำเร็จพร้อมอยู่ในกระบวนธรรมนั่นเอง โดยไม่ต้องอาศัยตัวสมมติมี นาย ก. นาย ข. เรา เขา นายสิบ

นายพัน มารับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลแต่ประการใดอันนี้เป็นส่วนตัวสภาวะความจริงอันเป็นอยู่ตามธรรมดาของมัน แต่เพื่อสะดวกในการสื่อสารให้เข้าใจกันในหมู่ชาวโลก จะใช้พูดตามสมมติก็ได้ โดยตั้งชื่อให้แก่กระบวนการที่ไหลเวียนอยู่นั้นว่านาย ก. นาย ข. พ่อแม่ เป็นต้น เมื่อรับสมมติเข้าแล้วก็ต้องยอมรับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำและผู้ถูกทำไปตามเรื่อง แต่ถึงจะสมมติหรือไม่สมมติจะรับสมอ้างหรือไม่ กระบวนการที่เป็นตัวสภาวะความจริงก็เป็นไปอยู่ตามกฎธรรมดา ตามเหตุปัจจัยของมันนั่นเอง ข้อสำคัญก็คือจะต้องรู้เท่าทัน แยกสมมติกับตัวภาวะออกจากกันได้ ของอันเดียวกันนั้นแหละ เมื่อใดจะพูดถึงสภาวะ ก็พูดไปตามสภาวะ เมื่อใดจะใช้สมมติ ก็พูดไปตามสมมติ อย่าไขว้เขวอย่าสับสนปะปนกันและต้องมีความเข้าใจสภาวะเป็นความรู้เท่าทันรับรองยืนอยู่เป็นพื้น

ทั้งตัวสภาวะ และสมมติเป็นสิ่งที่จำเป็น ตัวสภาวะ(นิยมเรียกกันว่า ปรมาตม) เป็นเรื่องของธรรมชาติ ส่วนสมมติเป็นเรื่องของประโยชน์ในทางปฏิบัติ สำหรับความเป็นอยู่ของมนุษย์ แต่ปัญหาเกิดขึ้นเพราะมนุษย์เอาสภาวะกับสมมติมาสับสนกันคือ เข้าไปยึดเอาตัวสภาวะจะให้เป็นตามสมมติ จึงเกิดวุ่นวายขึ้น ตัวสภาวะไม่วุ่นเพราะมันเป็นอย่างนั้นเอง ตามปกติธรรมดา ไม่เกี่ยวกับใครจะไปยึดหรือไม่ มนุษย์เป็นผู้วุ่นไปฝ่ายเดียวและเพราะมันไม่วุ่นด้วย มนุษย์จึงยิ่งวุ่นวายใหญ่เพราะขัดความปรารถนาถูกบีบครั้งจึงเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์เองตามเรื่องในบาลีที่ยกมาอ้างข้างต้นเห็นได้ชัดว่าภิกษุที่เกิดความสงสัยนั้น เอาความรู้เกี่ยวกับสภาวะตามที่ตนฟังมา เรียนมา ไปสับสนกับสมมติที่ตนยึดถืออยู่ จึงเกิดความงุนงงตามข้อสงสัยของตน ถ้าคงศัพท์สำคัญไว้ตามเดิมจะแปลว่า “กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จะถูกต้องอัตตาได้อย่างไร?” ท่อนแรก ท่านพูดตามความรู้เกี่ยวกับตัวสภาวะ ท่อนหลังท่านพูดตามสมมติที่ตนยึดถืออยู่เอง จึงขัดกันเป็นธรรมดา เท่าที่อธิบายมาเป็นอันสรุปได้ว่า

เรื่องอนัตตากับกรรมไม่ขัดกันเลย ตรงข้ามอนัตตากลับสนับสนุนกรรม เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา กรรมจึงมีได้ กรรมจึงเป็นได้ เมื่อกระบวนการดำเนินไป องค์ประกอบทุกอย่างต้องเกิดดับเข้าสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันไป กระแสสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยจึงจะดำเนินไปได้ ไม่ใช่มีอะไรมาเป็นตัวเที่ยงคงที่ ลอยที่อกันขวางอยู่กลางกระแสจะไปไหนก็ไม่ไป จะเป็นอย่างไรก็ไม่เป็นไป ถ้ามีอนัตตาก็ไม่มี เพราะอนัตตาไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเข้าถึงเนื้อตัวมัน อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่มีผลให้เนื้อตัวอนัตตาเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดก็ต้องแยกคนออกเป็นสองชั้นอย่างลัทธิสัสตทิกูฏบางพวก ที่ว่าคนทำกรรมรับผลกรรมกันไป อยู่แต่ชั้นนอกส่วนแก่นแท้หรืออัตตาอยู่ภายในเที่ยง คงที่ถึงอะไรจะเป็นไปอย่างไร อนัตตาก็คงเดิม ไม่ถูกกระทบกระเทือน

ที่เราทำกรรมและรับผลกรรมกันอยู่ทุกวันนี้ ก็ทำและรับผลกรรมกันอยู่โดยไม่ต้องตัวผู้ทำกรรมและไม่มีคนรับกรรมอยู่แล้ว ในสิ่งทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่ และดำเนินไปเป็นกระบวนการนั้น ต้องพิจารณาในแง่ที่ว่า มีอะไรบ้างเข้าไปเป็นปัจจัย อะไรไปสัมพันธ์กับอะไร แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้นในกระบวนการนั้น ทำให้กระบวนการนั้นผันแปรเป็นไปอย่างไร ๆ เมื่อมีเหตุที่เรียกว่าการกระทำและมีผลการกระทำเกิดขึ้น โดยไม่ต้องมีเจ้าของกรรมที่มาเป็นผู้ทำกรรมและเป็นผู้รับผลกรรมนั้น อีก

ชั้นหนึ่ง กรรมคือความเป็นไปตามเหตุและผลในกระบวนการธรรมนั้นอันต่างหาก จากสมมติที่เราเองไปสวมใส่ครอบไว้มัน เมื่อตกลงจะสมมติเรียกกระบวนการที่ดำเนินอยู่นั้นว่า เป็นนาย ก. นาย ข. ก็ย่อมมีนาย ก. นาย ข. ที่เป็นเจ้าของกรรม จึงจะมีผลเกิดขึ้น เมื่อจะพูดในแง่กระบวนการว่าดำเนินไปอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร เป็นผลอย่างไร ก็พูดไปหรือจะพูดในแง่ นาย ก. นาย ข. ทำกรรมนั้นแล้วรับผลกรรมอย่างนี้ก็พูดไป เมื่อพูดในแง่สมมติก็ให้รู้ว่า กำลังพูดในแง่สมมติ เมื่อพูดในแง่สภาวะหรือปรมาตถ์ก็ให้รู้ว่า กำลังพูดในแง่สภาวะ เมื่อรู้เท่าทันความเป็นจริงและ ความมุ่งหมายในการพูดแบบนี้ ไม่เข้าไปยึดติดถือมั่น ไม่เอามาปะปนกัน ก็เป็นไปได้ สมตามวิสุทธิมรรคให้ทรงทราบว่า “ผู้ทำกรรมไม่มี ผู้ส่วยผลก็ไม่มี มีแต่ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไปความเห็นอย่างนี้ จึงเป็นสัมมาทัศนะ”

เพราะมนุษย์ ซึ่งเป็นประชุมแห่งเหตุปัจจัยที่ซับซ้อนลึกซึ้งมาก เพราะมีองค์ ประกอบฝ่ายจิตใจร่วมอยู่ด้วย แม้แต่พวงรูปธรรมที่มีองค์ประกอบฝ่ายวัตถุอย่างเดียวยัง เช่น แม่น้ำท่าวัง คนจำนวนมากก็ยังติดสมมติ ยึดมั่นเอาเป็นตัวเป็นตน ทั้ง ๆ ที่เมื่อพิจารณาโดยสภาวะแล้วไม่มีจริง, สำหรับองค์ประกอบฝ่ายจิตใจนั้น ละเอียดลึกซึ้งมาก แม้แต่ความเป็นอนิจจัง บางคนก็มองไม่เห็น เช่น เคยมีบางคนกล่าวแย้งว่า “ใครว่าสัญญา ไม่เที่ยง ไม่แน่นอน ไม่คงที่, สัญญาต้องนับว่าเป็นของเที่ยง เพราะมันเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อใด ก็เป็นสัญญาทุกครั้ง คงที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลง” คำแย้งนี้บางคนอาจเห็นคล้อยไปตามได้ แต่ถ้าเปลี่ยนข้อความนี้มาใช้กับวัตถุหรือรูปธรรม อาจมองเห็นข้อถูกข้อผิดได้ง่ายและชัดเจนขึ้น คำแย้งข้างต้นนั้นเหมือนกันกับที่พูดว่า “ใครว่าร่างกายไม่เที่ยง, ร่างกายเป็นของเที่ยงแท้คงที่ เพราะร่างกายเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร ก็เป็นร่างกายอยู่นั่นเอง ไม่เปลี่ยนแปลง” ข้อความสุดท้ายนี้มองเห็นแง่ผิดง่ายกว่า แต่ความจริงก็ผิดด้วยเหตุผลอย่างเดียวกันกล่าวคือ เป็นความสับสนระหว่าง “สัญญา” กับ “บัญญัติว่าสัญญา” และ “ร่างกาย” กับ “บัญญัติว่าร่างกาย” จะอธิบายว่าสัญญาและร่างกายเป็นของเที่ยง คงที่ แต่เหตุผลที่แสดงกลายเป็นพูดว่า บัญญัติว่าสัญญาและบัญญัติว่าร่างกายเที่ยงแท้คงที่

การศึกษาหลักกรรม โดยจับเอาที่สมมติ จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลในช่วงกว้างเกินไป เช่น จับเอาว่า นาย ก. ทำกรรมชื่อนี้ในวันนี้ ต่อมาอีกสิบปีเขาได้รับผลกรรมชื่อนั้น ความเป็นเหตุเป็นผลที่อธิบายมักจะเป็นแบบก้าวเดียวข้ามเวลา ๑๐ ปี ดังนั้นจึงยากที่จะให้มองเห็นความสัมพันธ์ ในทางเหตุผลได้ละเอียดชัดเจน เพราะไม่มองเห็นกระแสเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่อเนื่องโดยตลอด; การศึกษากระบวนการตามสภาวะจึงจะช่วยให้มองเห็นกระแสความสัมพันธ์นั้นได้ละเอียดตลอดสายว่า ความหมายของการได้รับผลนั้น ที่แท้จริงจริงคืออะไร และเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร?๒๐

๘. สรุปนิตตาและกรรม

๒๐ วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒๒๖.

ความสัมพันธ์ระหว่างอนัตตากับกรรมในพุทธปรัชญาที่ผู้วิจัยได้ยกประเด็นความไม่มีอัตตา หรือไม่มีตัวตนแล้วใครเป็นผู้รับผลกระทบ จึงควรโดยที่จะยกเอาสุภาษิตของวชิราภิกษุณีมากล่าวว่า ชีวิตนี้มีแต่ทุกข์ดังคำว่า “อนึ่งทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรอื่นดับไป”^{๒๑} ฉะนั้นทุกข์ไม่มีแล้วจึงไม่มีผู้รับผลแห่งกรรม สังขารคือร่างกายและจิตใจนี้เป็นเพียงสภาวะธรรมปรุงแต่งกายและจิต ให้ผสมผสานกันจนเกิดการยึดมั่นถือมั่นเพราะ “ผู้ใดแสวงหาประโยชน์ในทางเห็นแก่ตัวจากอนัตตา ผู้นั้นย่อมจะไม่พ้นไปจากอัตตา ผู้ใดยึดมั่นถือมั่นอนัตตา ผู้นั้นแลคือผู้ยึดถืออัตตา เขาหา รู้จักอนัตตาไม่ ผู้ใดยึดถือว่าผู้ทำกรรมไม่มี ผู้นั้นย่อมไม่พ้นจากความยึดมั่นว่าผู้เจ็บมี เขาหา รู้แจ้งไม่ว่า ผู้ทำกรรมก็ไม่มี และผู้เจ็บก็ไม่มี”

เอกสารอ้างอิง

ธีรโชค เกิดแก้ว, **พุทธปรัชญา**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, ๒๕๕๓.

พระราชวรณีย์ (ประยูร ธมมจิตโต), **ปรัชญาอินเดีย**, กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๓๒.

พระบวร กตปุณฺณ, การศึกษาเปรียบเทียบทัศนะเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาทกับทัศนะของ

มอง-ปอล ชาร์ตร์, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

พระมหานิยม สีสั่วโร, การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท, มจร.๒๕๕๒”

พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺญ, **พุทธปรัชญาสาระและพัฒนาการ**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พุทธทาสภิกขุ, **หลักธรรมที่แสดงความว่าง**, กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่สุวิธานน์, ๒๕๔๒.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๒๕**. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๕๒.

วรารัตน์ วีระเทศ, วิเคราะห์หลักอนัตตาในทัศนะพุทธทาสภิกขุ, มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๔๑.

อดิศักดิ์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖.

^{๒๑} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๕๔/๒๒๘.